

Участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України

Галішевський Віталій Анатолійович

Галішевський Віталій. Участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України. В роботі досліджено участь М. Брайчевського у створенні та діяльності Народного Руху України. В ній проаналізовано роль вченого у процесі становлення НРУ, а також вказано на громадсько-політичні заходи проведені Брайчевським у рамках діяльності Руху.

Ключові слова: М. Брайчевський, Народний Рух України, пропагандистська робота, Союзний договір.

Галішевский Виталий. Участие М. Брайчевского в создании и деятельности Народного Руху Украины. В работе исследовано участие М. Брайчевского в создании и деятельности Народного Руху Украины. В ней проанализирована роль ученого в процессе становления НРУ, а также указано на общественно-политические меры, проведенные Брайчевским в рамках деятельности Руху.

Ключевые слова: М. Брайчевский, Народный Рух Украины, пропагандистская работа, Союзный договор.

Galishevskiy Vitaliy. The participation of M. Braychevskiy in the establishment and activities in the People's Movement of Ukraine. This paper investigates M. Braychevskiy's part in the establishment and activities of the People's Movement of Ukraine. It analyzes the role of the scientist in the making PMU and given to the socio-political activities conducted by him as part of the PMU.

Key words: M. Braychevskiy, People's Movement of Ukraine, advocacy, Union treaty.

Проголошення незалежності України послужило новим поштовхом для переосмислення подій і явищ вітчизняної історії. Зокрема, стало можливим розпочати дослідження українського національно-визвольного руху, історія якого довгий період замовчувалося.

Національно-визвольний рух, що розгорнувся на території СРСР, був невід'ємною складовою здобуття незалежності України наприкінці

XX ст. Михайло Юліанович Брайчевський один з найвидатніших постатей української історичної науки XX ст. займав активну позицію в українському визвольному русі. Громадсько-політична діяльність М. Брайчевського у 60-70-і роки XX ст. певною мірою висвітлена у сучасній історіографії, однак його діяльність у Народному Русі України досі залишається маловивченою. Саме тому дослідження участі М. Брайчевського у створенні та діяльності НРУ актуальним.

Метою роботи є дослідити участь М. Брайчевського у створенні та діяльності НРУ. Для досягнення мети було поставлено наступні завдання: висвітлити роль М. Брайчевського в процесі становлення НРУ; дослідити ключові аспекти діяльності вченого у лавах Руху.

Реалізація поставлених мети й завдань стала можлива за рахунок широкої джерельної та історіографічної бази дослідження. Джерельна база використана автором може бути поділена на кілька основних груп. По-перше – це джерела особового походження, серед яких провідне місце займають наукові та публіцистичні твори Михайла Брайчевського. Сюди ж можемо додати також конспекти публічних виступів вченого. До архівних матеріалів належать документи з особового фонду М. Брайчевського в Інституті Рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАНУ (ІР НБУВ НАНУ) частина з яких вводиться до наукового обігу вперше. По-друге – це актові матеріали, джерела, що стали наслідком діяльності державних установ УРСР. До цієї групи входять такі джерела, як «Записка завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ» та «Інформаційний матеріал ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.», що опубліковані у збірці документів «Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України».

Історія Народного Руху України достатньо повно висвітлена у сучасній українській історіографії. Зокрема, до цієї теми зверталися Г. Гарань, Г. Гончарук, Г. Касьянов та ін. Однак, місце М. Брайчевського в цих процесах або висвітлюється побіжно, або взагалі не розкривається.

Народний Рух України виник у 1989 р. як широкий фронт, що об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів, які так само як і Горбачов, сподівалися на реформування системи, до правих радикалів. Тому не дивно, що спочатку в назві Руху фігурували слова «за перебудову» [2, с. 7]. На думку Г. Гончарука «поява ідеї Руху була історично, соціально та психологічно обумовленою. Це явище зародилося у Києві серед інтелігенції, переважно в письменницькому середовищі» [4, с. 30].

Важко судити, чи брав Михайло Брайчевський якусь участь у процесі підготовки чи публікації основоположних документів НРУ. Ю. Кухарчук

пише, що Михайло Юліанович «брав активну участь у розробці політичної програми цієї організації, пропонував своє бачення розвитку України за нових історичних умов, дискутував з питань державного будівництва. Його нестандартні, завжди насичені цікавими фактами й оригінальними думками виступи збирали велелюдні аудиторії, його поважали навіть опоненти, до його думки прислухалися лідери політичних партій» [17, с. 23]. Однак, жодних згадок прізвища М. Брайчевського у зв'язку з роботою над створенням НРУ в документах не знаходимо аж до вересня 1989 р., тобто до часу проведення Установчого з'їзду НРУ за перебудову. Зважаючи на те, що свого часу М. Брайчевський читав лекції у Спілці письменників України і взагалі відносився до інакодумних громадян, вірогідність його впливу на формування Статуту та написання тексту відозви до українського народу аж ніяк не мізерна. Проте, якогось вирішального впливу він, скоріше за все, не мав, оскільки найвпливовіших лідерів національно-визвольного руху, як правило, викликали «на коврик» до ЦК КПУ. Серед таких зустрічаємо І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка, Ю. Мушкетика. До комісії партійного контролю при ЦК КПУ на розмову було викликано В. Брюховецького. Михайло Брайчевський не фігурує в такого роду справах.

Громадська активність М. Брайчевського також спостерігається лише з другої половини 1989 р. До того, публічні виступи вченого якщо і мали місце, то значного впливу на формування НРУ не мали. Так, у «Записці завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ» вказувалося про активну лекційну і агітаторську діяльність І. Драча, Д. Павличка, М. Поповича [7, с. 59].

Ймовірно, М. Брайчевського самого агітували приєднатися до Народного Руху України за перебудову. Як згадував М. Попович, залучення Михайла Юліановича до НРУ стало потужною підвалиною для цієї організації, важливим фактором довіри до неї, вагомим свідомством того, що це серйозна сила українського народу, зокрема й інтелігенції. Скоріше за все, така позиція верхівки НРУ була продиктована тим, що на зламі 1988 – 1989 рр. Михайло Брайчевський знову опиняється в епіцентрі уваги наукового співтовариства. Це сталося у зв'язку з публікацією його твору «Утвердження християнства на Русі». Концепція Аскольдового хрещення Русі та критика активного поборника язичництва – князя Володимира викликала активне обговорення серед теологів, у тому числі і найвищого рангу. Зокрема, ознайомившись з цією працею, папа Іоанн-Павло II запросив М. Брайчевського на особисту аудієнцію до Ватикану. Це, звісно, викликало широкий резонанс у суспільстві та відновило інтерес до творчості вченого. Зауважимо, що влада так і не дозволила Михайлу Юліановичу зустрітися з Папою Римським, пояснивши заборону на виїзд незадовільним станом здоров'я [17, с. 22]. Як наслідок, творча спадщина

М. Брайчевського стає доступною широкому загалу. Так, у квітні 1989 р. в газеті «Літературна Україна» було опубліковано його працю «Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції». Вважаємо, що саме публікація «Приєднання чи возз'єднання» і сприяла тому, що вченому запропонували виступити на Установчому з'їзді НРУ, оскільки цей твір засвідчував, наскільки вчений відрізнявся від своїх колег по цеху і був близький до рухівських ідей поглядами на українську державність, українсько-російські відносини, ставленням до СРСР.

Організаційно НРУ за перебудову оформився на Установчому з'їзді у Києві 7 – 10 вересня 1989 р. На ньому було обговорено усі спектри політичного, соціально-економічного, міжетнічного життя в Республіці, розглянуто знакові для українського народу події історичного минулого та перспективи майбутнього державотворчого життя, ухвалено Програму і Статут, а також обрано керівні органи НРУ (головою організації було обрано І. Драча). Одну з доповідей під назвою «Витоки, розвиток та перспективи української державності» (в журналі «Український історик» вона була опублікована під назвою «Про українську державність») на ній виголосив М. Брайчевський. Основним лейтмотивом його виступу було доведення безперервності, тяглості українського історичного процесу. Зокрема, вчений зазначав, що «Київська держава розпалася внаслідок монгольської навали, а прямим її нащадком було Перше українське королівство створене Данилом Галицьким» [11, арк. 4]. Вже таке формулювання фактично європеїзувало українську державницьку традицію, оскільки Брайчевський прирівняв Данила I швидше до європейських монархів, як-то Капетинги чи Плантагенети, а не до північно-руських самодержців (Олександр Невський, Іван Калита).

Київське велике князівство сер. XV ст. М. Брайчевський вважав правонаступником Галицько-Волинського князівства, назвавши його «Другим українським королівством», зауважив, що його існування було втіленням «невмирущого потягу українського народу до державності», а опісля функцію її носія взяла на себе Запорізька Січ. Окрім того, вчений звинуватив більшовицький уряд В. Леніна в підписанні Брест-Литовського мирного договору з країнами австро-німецького блоку, який, на думку М. Брайчевського, призвів до німецько-австрійської окупації України й «наглого переривання процесу державного будівництва» [11, арк. 8] де-факто ствердивши антиукраїнську спрямованість зовнішньої політики ВКП(б). Дивно, однак ці тези Михайла Брайчевського не викликали особливого занепокоєння з боку партійних бюрократів. У Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» вказано, що «основна частина виступу М. Брайчевського присвячена більш-менш об'єктивному висвітленню історичного шляху української державності» [8, с. 124].

Однак, набагато більше занепокоєння у партійців викликала теза про те, що «в сучасному світі краще живуть маленькі держави». Дійсно, Михайло Юліанович наголошував, що «найкращі умови матеріального життя демонструють якраз маленькі держави – як-от Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Ісландія, Греція і т.д., саме там маємо найвищий життєвий рівень. Та й досвід наших прибалтійських республік в період їхньої державної незалежності виглядає дуже повчальним» [12, арк. 7]. Ці слова вченого мали реальне підґрунтя, тому що на фоні величезної економічної кризи Радянського Союзу, продовольчого дефіциту в країні, економічний розвиток Європи безперечно вражав пересічних радянських громадян. Тому і не дивно, що Брайчевський піддав сумніву доцільність існування СРСР, зазначивши: «перед нами постає питання про життєвість, доцільність і необхідність подібної колосальної федерації, що становить шосту частину земної кулі. Колись цим колосом дуже пишалися і уважали його завеличезне досягнення людства. Нині панує зовсім інша тональність» [12, арк. 7]. Крім того, М. Брайчевський наголосив на необхідності «розпуску сталінсько-брежнєвського Союзу і заміні його об'єднанням незалежних держав, кожна з яких на свій розсуд має вирішувати проблеми власного державного устрою та напрямки політичної діяльності. За сьогоднішньою термінологією йдеться про заміну федеративного устрою конфедерацією» [12, арк. 8 – 9], зауваживши, що «якщо буде визнано необхідність створення замість СРСР в його сьогоднішньому вигляді нового об'єднання на ґрунті повної добровільності і нічим не обмеженого суверенітету, то маємо визнати принципову неприпустимість існування не тільки «сильного», а й взагалі будь-якого центру. Не повинно бути загальносоюзних міністерств та відомств. Не повинно бути єдиної армії, підвладної самому тільки Центру. Замість усього того потрібний лише один координаційний орган створений на суворо паритетній основі» [12, арк. 9]. Такі заяви М. Брайчевського у ЦК охрестили «провокаційними».

Питання федералізації було не єдиним, на якому зупинився Михайло Юліанович. Вчений став одним з небагатьох учасників Установчого з'їзду, хто відкрито поставив питання про утворення незалежної України, зазначивши, наступне: «Вироблена система політичної безпеки та стабільності, репрезентована ООН та її інститутами, виключає насильницьку інкорпорацію дрібних країн великими і сильнішими. І якщо в наш час благополучно існують не лише традиційні малютки на кшталт Люксембурга, Андорри чи Сан-Марино, а й такі крихітки, як острів Маврикій, або Барбадос і ніхто їх не збирається завойовувати, ніхто їм не думає загрозувати, – то чому не можуть існувати, як цілком незалежні, держави Україна з її 50 млн. населення чи маленька Естонія» [12, арк. 8]. Такі заяви в ЦК охрестили екстремістськими. У «Інформаційному матеріалі ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.» зазначалося:

«члени КПРС, народні депутати СРСР, представники творчої інтелігенції, по суті, не намагалися ввести з'їзд у конструктивне русло, не дали відпору антирадянським, антипартійним промовам. Навпаки, окремі з них (письменники П. Мовчан, І. Драч, С. Плачинда, народний депутат СРСР С Конєв, історик М. Брайчевський та інші) практично зімкнулись багатьма позиціями з націоналістично-екстремістськими, клерикальними елементами» [8, с. 108].

Варто зауважити, що на час формування програми Руху, до осені 1989 р., його лідери не заявляли про вимоги незалежної України, наголошуючи на федеративному устрої Союзу, республіканському госпрозрахунку, відродженні національної культури. За результатами Установчого з'їзду було прийнято статут НРУ за перебудову, зареєстрований Постановою Ради міністрів УРСР від 9 лютого 1990 р. Незважаючи на деякі елементи поміркованості (наприклад зазначалося, що «Рух як громадська організація діє відповідно до своєї Програми та свого Статуту в межах Конституції Союзу РСР, Конституції Української РСР, законів Союзу РСР та законів Української РСР»), головним лейтмотивом Статуту було прагнення до побудови незалежної Української держави. Зважаючи на те, що відкрито ідею української державності на Установчому з'їзді виголосили В. Чорновіл та Л. Лук'яненко, які вказали на «природне право українського народу на власну незалежність», В. Берладян, який завершив свій виступ словами: «Хай живе незалежна Україна» та М. Брайчевський, з великою долею вірогідності можемо говорити про вплив останнього на зміни у ідеологічній платформі НРУ.

Попри надзвичайно жорсткий тиск з боку існуючої влади, рухівські ідеї оволодівали свідомістю трудящих України, які все частіше і масово були готові підтримувати політичні заходи Руху [6, с. 45]. Це пояснюється, насамперед, його значним творчим потенціалом. Так, завідувачий ідеологічним відділом ЦК КПУ О. Попович у грудні 1989 р. в інформаційній довідці повідомляв: «Народний Рух України за перебудову має підтримку серед вчителів, лікарів, інтелігенції» [цит. за: 6, с. 44]. Згідно з дослідженнями Г. Гончарука «кожен четвертий член Руху був інженерно-технічним працівником, кожен третій – представником творчої інтелігенції або викладачем, кожен восьмий – ученим» [4, с. 133]. Якраз спираючись на підтримку широкої громадськості НРУ вдалося провести низку політичних заходів, найпереконливішим з яких був «живий ланцюг» між Києвом і Львовом 21 січня 1990 р. Він був присвячений річниці об'єднання 22 січня 1919 р. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки. В Києві мітинг відбувся «при незліченній людності з усіх куточків України» на майдані біля Софійського собору, де у 1919 р. вперше було проголошено соборність України і звідки починався ланцюг 1990 р. На думку О. Гараня даний захід «акцентував увагу на тому, що саме цю подію, а не події 1939 р., які відбулися після

підписання «пакту Молотова-Ріббентропа», слід вважати юридичним аргументом на користь об'єднання українських земель» [3, с. 80]. На мітингу, який вів Д. Павличко, виступили О. Гончар, Ю. Мушкетик, П. Мовчан та В. Яворівський [6, с. 45]. Основний зміст виступів зводився до уславлення акту з'єднання УНР і ЗУНР та закликів до активної боротьби за незалежну самостійну українську республіку [15, с. 82]. Було прийнято резолюцію, в якій пропонувалося 22 січня вважати святом Соборності України. М. Браїчевський не виступив на цьому мітингу, однак, став автором відозви до української громадськості під назвою «До народу України. Звернення з приводу об'єднання УНР та ЗУНР», найвірогідніше, якраз з ініціативи керівництва Руху. Імовірно, мітинг був організований як агітація перед березневими виборами до Верховної Ради УРСР. Тому відозва Михайла Браїчевського мала дещо пропагандистський характер, хоча й тут прослідковується чітка позиція вченого щодо проголошення незалежності України. Він зазначав: «Рух виступає за вільну, незалежну суверенну Україну, за те, щоб усі, хто живе в ній, були не заложниками союзних міністерств та відомств, бюрократично-командної системи, яка не хоче віддавати владу, а повноправними господарями в своєму домі, своїй державі [...]. Хай живий людський ланцюг між Києвом і Львовом символізує глибинну історичну цілісність нашого народу, спільність долі і устремління усіх людей від Карпат до Донбасу, від Полісся до Криму – устремління до творення вільної суверенної України» [9, арк. 1 – 2].

Одним з наріжних каменів діяльності Народного Руху України було використання історичної пам'яті «як засобу консолідації суспільства й основу для відбудови суверенної, соборної української держави» [16, с. 151]. Як зазначала газета Народного Руху України «Час Руху» у зв'язку з його 16-річчям, «у перший рік свого існування Рух організував ряд великих масових заходів, метою яких була боротьба за державну незалежність, відродження української нації, відтворення історії українського народу й державності» [цит. за: 6, с. 48]. Особливу увагу в пропагандистській роботі Рух приділяв вихованню історією. Безперечно, що М. Браїчевському приділялася значна роль у такого роду діяльності. Він виступає по радіо на історичних передачах на теми з періоду Київської Русі та української ранньомодерної історії.

Ще одним аспектом ідеолого-пропагандистської діяльності Народного Руху України стала боротьба проти «культу Леніна» і виявом такої боротьби був демонтаж його пам'ятників. Перший пам'ятник В. Леніну демонтували 1 серпня 1990 р. у місті Червоноград Львівської області згідно з рішенням місцевої ради народних депутатів. Через тиждень такий же пам'ятник знесли в обласному центрі – Тернополі. У вересні зникли пам'ятники вождя у Львові, Івано-Франківську, Коломиї, Радехові, Дрогобичі. Ці акції викликали значний резонанс у суспільстві, причому не завжди однозначний. Усвідомлюючи важливість грамотного вирішення

цього болочого для України питання М. Браїчевський написав статтю «Не сотвори собі кумира. Про демонтаж пам'ятників В. І. Леніну» у якій висвітлив свій погляд не лише на причини та хід демонтажу пам'ятників В. Леніну, а й запропонував методи його здійснення. Михайло Юліанович вказував, що більшість таких пам'ятників не мають абсолютно ніякої мистецької цінності, окрім того, значна частина музеїв «В. І. Леніна із справжніми музеями не мали нічого спільного, а становили собою радше храми, розраховані на релігійні відправи (до пам'ятників В. І. Леніну ходили урочистими процесіями, покладали до їхнього підніжжя квіти і вінки. В школах 1 вересня проводилися «Ленінські уроки» і в квітні по всіх містах і селах відбувалися Ленінські суботники і т.д.)» [10, арк. 3].

Як вказує Г. Касьянов щодо зносу пам'ятників В. Леніну, «вигляд звичної атлетичної фігури з енергійно простягнутою рукою, при демонтажі безпомічно висячої на металічному тросі крану, вражав свідомість і викликав не зовсім приємні аналогії» [14, с. 27]. Це розумів і М. Браїчевський, запропонувавши «здійснювати демонтаж без публіки (наприклад, нічний час)», оскільки на його думку «подібні акції, перетворені на видовища, здійснювали поганий вплив на психіку, пробуджували найгірші і найнебезпечніші, деструктивні інстинкти» [10, арк. 7].

Організований партійними органами протест був непереколивим. Риторика про поганого Сталіна і правильного Леніна вже застаріла, спроби висвітлити демонтаж як акт вандалізму не мали успіху. Однак, М. Браїчевський вважав, що остаточне рішення щодо демонтажу пам'ятників «вождю світового пролетаріату» слід доручити «компетентному органу (Українському товариству охорони пам'яток), який мав би скласти список тих пам'ятників, що мали культурну та історичну цінність і могли уважатися за пам'ятки якраз задля попередження актів вандалізму. «Внесені такого списку об'єкти, – вказував М. Браїчевський, – мали б підлягати збереженню та охороні» [10, арк. 7].

25–28 жовтня 1990 р. відбулися II Всеукраїнські збори Руху. На відміну від першого з'їзду НРУ, збори мали яскраво виражене антикомуністичне спрямування. На них Рух відверто і остаточно оформився як антикомуністична, опозиційна КППС організація [1, с. 132]. Вони також не пройшли без участі М. Браїчевського, хоча і не такої значимої, як на Установчому з'їзді. В рамках цих зборів Михайло Юліанович взяв участь у «круглому столі» (у ньому брали участь переважно науковці), організованому у рамках II з'їзду Руху і присвяченому обговоренню нового Союзного договору. На ньому Михайло Браїчевський виступив з доповіддю «Про новий союзний договір». В основному його доповідь звелася до кількох основних постулатів: скасування загальносоюзних інституцій, відмови від спільних збройних сил, неприпустимості подвійного громадянства та російської мови в якості державної в рамках

нового державного утворення [13, арк. 7]. Фактично, М. Браїчевський виступав за конфедеративне оформлення Радянського Союзу.

На цьому активна фаза діяльності Михайла Юліановича в лавах НРУ практично завершується, найвірогідніше, не з його ініціативи. Такий висновок напрашується тому, що вже на II з'їзді НРУ прізвище М. Браїчевського відсутнє серед його учасників. Окрім того, вчений так і не став «партійцем» у повному розумінні цього слова. Поступовий відхід Михайла Юліановича з лав НРУ пояснюється тим, що «значення Руху як об'єднуючої сили нівелювалася, що призвело до поступового відпливу частини членів НРУ, які відрізнялися більшою концептуально-ідеологічною визначеністю» [5, с. 33]. Однак, становлення Народного Руху України, як громадсько-політичної організації та перші його кроки у якості політичної сили відбулися за активного сприяння М. Браїчевського. Насамперед, необхідно підкреслити його вплив на формування ідеологічної платформи НРУ у перший період діяльності Руху.

Література:

1. *Гай-Нижник, П.* Виникнення перших політичних партій в УРСР, утворення Народного Руху України та його позиція щодо Союзного договору (1989 – 1991 рр.) / П. Гай-Нижник // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. Вашкевич. – Вип. 57. – К., 2012. – С. 127 – 133.
2. *Гарань, О.* Програмні документи Руху в контексті основних ідеологій сучасності / О. Гарань // *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.)*. – К., 2010. – С. 7 – 12.
3. *Гарань, О.* Убити дракона (з історії Руху та нових партій України) / О. Гарань. – К., 1993. – 200 с.
4. *Гончарук, Г.* Народний Рух України. Історія / Г. Гончарук. – Одеса, 1997. – 380 с.
5. *Деревінський, В.* Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію / В. Деревінський // *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989 – 2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.)*. – К., 2010. – С. 29 – 37.
6. *Діденко, Ю.* Народний Рух України на початковому етапі боротьби за незалежність / Ю. Діденко // *Інтелігенція і влада. – Серія : Історія. – Одеса, 2007. – Вип. 10. – С. 42 – 53.*

7. *Затиска* завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука про спроби створення в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка осередку НРУ / Л. Кравчук // *Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України*. – К., 2009. – С. 59 – 60.
8. *Інформаційний матеріал ідеологічного відділу ЦК Компартії України про Установчий з'їзд НРУ в Києві 8 – 10 вересня 1989 р.* / Л. Кравчук // *Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України*. – К., 2009. – С. 107 – 127.
9. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ*. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1245. 2 арк. До народу України. Звернення з приводу об'єднання УНР та ЗУНР.
10. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ*. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 370. 8 арк. Не сотвори собі кумира. Стаття про демонтаж пам'ятників В. І. Леніну.
11. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ*. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 422. 25 арк. Українська державність: сучасність і майбуття.
12. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ*. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 531, 9 арк. Витоки, розвиток та перспективи української державності.
13. *ІР НБ ім. В. І. Вернадського НАНУ*. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 534. 7 арк. Про новий союзний договір (Виступ на «круглому столі»).
14. *Касьянов, Г.* Украина 1991 – 2007: Очерки новейшей истории / Г. Касьянов. – К., 2008. – 480 с.
15. *Кіндрачук, Н.* Участь Народного Руху України в організації політичних заходів, які сприяли встановленню суверенної, демократичної України / Н. Кіндрачук // *Інтелігенція і влада. – Серія : Історія. – Одеса, 2007. – Вип. 10. – С. 78–87.*
16. *Князевич, Д.* Народний Рух України за перебудову й переосмислення історичного досвіду українського народу / Д. Князевич // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 53. – С. 151 – 156.
17. *Кухарчук, Ю.* Просвітник українського народу / Ю. Кухарчук // М. Браїчевський. *Твори*. – К., 2004. – Т. 1. – С. 5 – 36.